

Til jord skal du blive

– en oversigt over dødens og begravelsens kulturhistorie
i Danmark 1780-1990

Af Birgitte Kragh,

Etnolog og tidligere leder af Aabenraa Museum

*Hvad er vel Livet?
Et pust i Sivet,
som synker ned;
et Spil af Kræfter,
som higer efter en evighed.
Til Evigheden
saa Morgenrød,
gaaer Vejen hernelen
kun gjennem Død*

Adam Oehlenschläger 1804

I de seneste årtier er forholdet til døden blevet en dybtgående anfægtelse i den vestlige verden¹. Døden er tabu, hedder det stadig, når man forsøger at forklare den forladthed eller udelukkelse, som mange oplever i sorgen over en kær afdød. At døden fortrænges, er blevet den stående forklaring, trods det at emnet er blevet genstand for en sand oplysningsbølge siden 1970-80. Man vendte sig mod fremmedgørelsen i hospitaldøden, mod at de professionelle fra sygepleje til begravelse næsten havde fået eneret på omsorgen om den døde, og mod det faktum, at mange når at blive midaldrende, inden et dødsfald kommer tæt på.

Efter ca. 1990 tiltog antallet af udgivelser og udsendelser i tv og radio, hvor både dødsmerkede syge og de efterladte kom til orde. Nye skikke kom til, det blev udbredt at sætte lys på gravene, at iklæde afdøde deres daglige tøj i kisten og på mange andre måder at forsøge at få et personligt forhold til døden – og dermed dele det tunge spørgsmål med andre. En romantisk søgen tilbage til en ældre, mere fortrolig omgang

med døden blev en vigtig vej for mange. Tæt forbundet hermed virker tidens lige så romantiske længsel efter evigheden eller efter former for udødelighed. Denne nye religiøse søgen efter et liv efter døden har for forbavsende mange fundet et holdepunkt i en tro på genfødsel. Man kan sige, at både fortrængningen af døden og den optagethed af emnet, som oplysningsbølgen indebærer, har rod i tabet af en fælles forståelse af det hinsidige. Set ud fra forskellige synsvinkler har man hæftet sig både ved den moderne individualisme, svækkelsen af den religiøse overbevisning eller sekulariseringen og den længsel efter udødelighed, der kommer frem i nyreligiøsitet.

Den fremmedgørelse, der lå i fortrængningen, blev tydeligst afspejlet i "de ukendtes grave". De anonyme plænebegrovelser tyndede ud i de traditionelle gravstedsformer, og savnet af et fysisk sted for sorgen blev åbenlys. Hvis ikke der blev grebet ind, ville kirkegårde blive stadigt mere ensartede og upersonlige. Værdifulde ældre gravminder, der kunne give begravelsespladsen historisk forankring, var allerede forsvundet i stort tal. I 1986 mundede denne kritik som bekendt ud i en udvidelse af kriterierne for hvilke gravmæler, der skulle bevares, så det ikke længere kun var de egentlige kunstværker eller gravmæler over samfundets fortjenstfulde personer, men også gravminder, der havde en bredere kunst- eller kulturhistorisk interesse. Det blev overdraget til landets kulturhistoriske museer at virke som sagkyndige i udpegningen. At lade dette registreringsarbejde gå hånd i hånd med en uddybning af vor viden om danske kirkegårde blev et hovedmotiv for en landsdækkende undersøgelse, som tolv danske museer iværksatte i 1990-91. Mere konkret var målet at følge dødens kulturelle udtryk i de ydre handlinger og deres sammensathed af skik og brug, tro og verdensopfattelse, i det sociale rum, i hjemmet, i kirken og ude på kirkegården. Når vægten blev lagt på forholdene på landet skyldes det bl.a., at de store bykirkegårde med deres stildannende gravmæler hidtil havde stået i forgrunden. Dernæst blev perioden 1780-1990 valgt, fordi den dækker det tidsrum, hvor hovedtrækkene i det mønster, vi kender i dag, blev dannet.

Det materiale, som den kulturhistoriske oversigt bygger på, stammer i hovedsagen fra de tolv museers undersøgelsesprojekt. Museerne var udvalgt så de tilsammen dækkede Danmarks hovedregioner, fra Bornholm til Vestkysten, fra Sønderjylland til Nordjylland. Hvert museum udtog op til tre landsogne, hvor kirkegårdens indretning og begravelsskikke blev belyst i perioden 1780-1990. Deres lokalt indsamlede dokumentation og undersøgelser dækker i første række tiden

fra ca. 1930 og frem, mens de ældre forhold er belyst i de centrale arkiver og samlinger. En hovedkilde har her været Nationalmuseets spørgeliste nr. 18 om Død og Begravelser, der udsendtes fra 1953 og fortrinsvis belyser tiden fra 1800-tallets slutning og begyndelsen af 1900.

Forklaringerne er søgt i trosgrundlaget: i opbruddet fra det gudhengivne, skæbnetro verdensbillede, som i løbet af 1800-tallet blev afløst af det rationelle og objektivitetssøgende, naturvidenskabelige verdensbillede. Opbruddet er uløseligt knyttet til lige så drastiske ændringer af de sociale og økonomiske strukturer. De blev indvarslet i slutningen af 1700-årene af den franske revolution og den frembrydende industrialisme. Dermed blev den enkelte gradvist løsrevet fra de tætte lokale bånd til slægt, naboskab og lav og fra det hierarkiske standssamfund. Han blev fri til at efterstræbe idealerne om demokrati, selvbestemmelse og ansvarlighed, mens de gamle

Det sidste opslag i en serie folde-ud-billeder fra 1850'erne viser, at selv det smukke unge par står med deres knokkelben på gravens rand. De bør besinde sig på deres dødelighed og ikke hengive sig blindt til livets lyst og last. (Dansk Folkemindesamling)

lokaltbundne netværk lidt efter lidt blev løsnet. Også bønderne blev inddraget i industrialismens markedsøkonomi og stigende specialisering og tilegnede sig betydelige dele af den. I kølvandet efter den moderne individualisme mistede begrebet Gud sin absolutte autoritet, og tro blev en privatsag. Men som bl.a. Durkheim påpegede, medførte dette ikke, at det religiøse fællesskab forsvandt; i stedet måtte den absolutte overmagt søges i det dennesidige. Det blev den enestående person og dennes udfoldelse, som den moderne individualisme dyrkede, og som de religiøse følelser tillagde »riget, magten og æren«. Over hele Europa blev de indgribende ændringer båret frem af to 1700-tals strømninger: oplysningstiden med dens fornuftsprægede indgang og romantikken med dens følelsesfulde søgen tilbage til det oprindelige i natur og menneske. De var begge frigjort fra den århundredgamle religiøse dominans, og man kan sige, at deres fællesnævner er humanismen.

Analysen af, hvordan dette opbrud blev udmøntet i dødens skik og brug, er udført ud fra van Genneps begreb om overgangsritualet med dets tre stadier: udskillelse, mellemfase-transition og optagelse. At fuldføre en hæderlig begravelse var betingelsen for, at den afdøde kom godt over i den anden verden uden at skulle hjemsøge det nære samfund som genganger, og at dette på sin side kunne genoprette ordenen efter tabet. Endvidere hjalp begreberne om tabu og urenhed til at give indsigt. De lagde så at sige en beskyttende ring om det farlige og det hellige, der blev nærværende i overgangen. Endelig har Ariès' teorier om, hvordan holdningen til døden i løbet af de sidste tre århundreder ændredes, afdækket sammenhænge med gudsforhold og familiemønstre. Fra 1700-tallet og videre op gennem 1800-årene følger han med et væld af detaljer, hvordan holdningen går fra »min død«, en fortrothed med døden og den anden verden, over »din død«, hvor sorgen over tabet og minderne bliver centrum, til 1900-tallet, hvor gruen for ens egen død må fortrænges i »den forbudte død«.

For at skabe overblik over ændringsforløbet fra 1780-1990 blev der opstillet fire stadier. De skulle som konstruktions-tegninger over, hvor udødeligheden søges, virke som en periodemæssig ramme for udviklingen af begravelsesskikke og kirkegårde i alle deres aspekter. De skematiske overskrifter lyder:

1780-1850: Romantikkens panteistiske tro på alnaturen.

1850-1920: Nationen og historien er målet for de fortjente borgeres udødelighed.

1920-1980: Positivismen og nihilismen tillægger intetheden

eller højt naturens cyklus en mulig evighed.

1980-1990: Udfoldelsen af det enestående selv lever videre i minderne.

Den kulturhistoriske undersøgelse af forløbet hos »almindelige« mennesker på landet har – som ventet – nuanceret disse fire perioder, der netop var formuleret over de førende lags kultur. På landet betød treklangen af nærhed til det lokale samfund, til døden som et led i næringsvejen og til mere trofast kirkelighed, at ændringerne gennemgående slog senere igennem end i byerne, og de blev heller ikke drevet så vidt. F.eks. forblev trosfornægttere lidt af et særsyn på landet, og ligbrændingen blev først alment godtaget omkring 1970, ca. 50 år senere end i byerne. Den brød både med hævdvundne kristne traditioner og virkede som et effektivt skjul af forgængelighed og forrådnelse. Især hos det selvbevidste lag af gårdejere kunne man til gengæld holde fast i de gamle traditioner frem til slutningen af det 20. århundrede. Det var et tegn på, at familien stadig levede op til slægtens fortrin, når man holdt udsyngning fra hjemmet og efter højtiden i kirken gav et flot kaffebord, hvor mindesamværet gerne talte omkring 100 gæster. Også familiens gamle, omfangsrige gårdgravsted på kirkegården skulle helst bevares. De oplyste og romantiske former, der bl.a. ses i de nye opretstående gravmæler, der taler om sjælens udfrielse i »de dødes have«, kom på landet både senere og i en mere overfladisk form.

Fra ca. 1850 begyndte vævet af tro og overtro at smuldre, og omkring 1900 mistede gengangerfrygten og helvedesangsten sit tag. I 1880'erne blev udstyret ved begravelsen, der stadig helst skulle være et lystigt gilde med beruselse, også mere og mere borgerligt præget. Det sås i den righoldigere menu på

Udsyngning fra hjemmet på en slægtsgård i Løjt Kloster, ved Aabenraa, 1988. Kisten bæres ud, mens en stor del af følget ser til.

Tilhører Aabenraa Museum.

fersk kød, i de gennemførte sorte dragter, ligvogne og i pyn-ten af grønt og blomster. Dette indebar, at begravelsens indhold endeligt blev forskudt fra en langstrakt trosbaseret overgang til et kortvarigt forløb, hvor udskillelse, mellempriode og optagelse kom til at gå i ét, og den sociale side – sorgen og minderne – trådte i forgrunden. 1900-tallets udjævnende demokratiske former førte denne indskrænkning og fortrængning videre, sørgetiden bortfaldt, og alt det ydre, der minde om forgængeligheden, som den sorte farve eller den rå jord, forsvandt eller blev skjult. Den mest udtalte fortrængning i ligbrænding og anonyme plænebegravelser forblev dog ret meningsløse på landet indtil ca. 1980. Først ved den tid kunne en stille begravelse uden mindesamvær godtages på landet, og højtideligheden var dermed rykket fra at være livets største fest ned til at være en af de mindste. Dyrkelsen af det personlige udtryk fra 1980'erne nåede langt fra så ekstreme former på landet som i byen – måske lige bortset fra børnebegravelserne.

I stedet for at uddybe resuméet med flere detaljer om de enkelte led i begravelsen som overgangsritual vil jeg her sætte ændringsforløbet i relief ved at udvælge et par enkeltheder. Ved at fremdrage to grupper, som ikke udgør kernen i samfundet, kan det almene tegnes med skarpere kontraster og perspektivere tendenser i tiden omkring år 2000.

Børnebegravelser, især begravelserne af småbørn, gjorde man i ældre tid ikke meget ud af. Selv hos velstående bønder mødte kun de nærmeste, og jordefærden gik enkelt for sig uden den vanlige storstående beværtning. I det lille ligfølge blev barnekisten blot båret af en karl, der måske havde bundet et særligt lighåndklæde over skulderen, så kisten hvilede heri. Ved den sjælerringning, der i visse egne varslede dødsfaldet, var tiden afkortet, og også den efterfølgende sørgetid blev i højere stand forkortet til en fjerdedel af sørgeåret. Ofte blev disse småbørn begravet uden for gård- eller familiegravstedet; de blev jordfæstet i særlige børnerækker med halv fredningstid, eller de blev simpelthen lagt i rækkerne for de fattige, hvor fornyelse ikke fandt sted. Til gengæld blev det uskyldige barns særstilling markeret ved, at det blev lagt i jorden iført en sejrskrone eller jomfrukrans, gerne af levende eller kunstige blomster. Den gav barnet tilsagn om et fuldbyrdet liv, der gjorde det værdigt til optagelse i himlen og dermed også beskyttede mod gengangeri. Selv om man naturligvis sørgede over disse småbørn, tog man også deres dødsfald med en vis nøgternhed. Den var ikke kun begrundet i den højere dødelighed og en ofte stram økonomi for en børnerig familie. Til tidens tiltro til en gammeltestamentlig

Gud og en udpræget skæbnetro hørte, at den enkelte blev opfattet som et led i en kæde, der både rakte mange slægtled bagud og fremad. Den enkelte lod sig med andre ord erstatte, og dåben, den religiøse indvielse til Gud, var indtil slutningen af 1700-tallet afgørende for, om barnet blev jordfæstet i indviet jord.

Ved årtusindskiftet, hvor det naturvidenskabelige verdensbillede forlængst er knæsat, udvides opfattelsen af, hvornår barnet er et fuldgyldigt menneske, stadig. Man kan gå flere stadier bagud i fostertilstanden og dog give et sådant barn en ordentlig begravelse i indviet jord. Grænsen drages ikke længere ved det fuldbårne barn. Det er hensynet til forældrenes og andre næres sorgbearbejdning, der er afgørende, og at selv dødfødte eller for tidligt fødte kan opfattes som elskede, umistelige personer, fremgår af en del dødsannoncer og af initiativer til at oprette gravsteder for aborter. Når disse små

Mindetavle over en tre måneders dreng død 1779 i Kolstrup ved Aabenraa. Tavlen danner baggrund for den sejrskrone, der havde smykket kisten. Tilhører Aabenraa Museum.

Sørgeskørt fra Samsø. Det var syet til formålet og lod kun en smal sprække være åben til at se ud af. Således tildækkede fulgte de nærmeste kvinder liget til graven op i 1870'erne. Tilhører Nationalmuseet.

mennesker sammen med børn og unge i nutiden får de store begravelser, noget som tidligere kun blev kernen af bønder til del – dvs. dem, der havde opnået et »udlevet liv« – kan det fortolkes ved, at det evige liv netop søges i en dyrkelse af ungdommen og individets udfoldelse. Forhåbningerne sættes til børnene; det er dem, der skal bære de ældres liv videre i minderne. Det er ikke længere alderdommen, der æres, men det nye, der eftertragtes. Forfædrene, de forudgående led i kæden, udgør ikke de vigtigste forbilleder. I dag er det snarere voksne, der går i børnetøj, end – som i ældre tid – børn, der blev iført voksentøj.

Den tro på et liv efter døden, der kunne gå i spænd med det oplyste, naturvidenskabelige verdensbillede, var en græsk inspireret forestilling om, at sjælen straks ved døden blev frigjort fra kroppen for at forene sig med evigheden i himlen eller i alnaturen. Den tog form i den tidlige romantik og blev afspejlet i, at tidens gravmæler ikke længere skulle være låg over den sovende i graven, men i stedet opretstående og forsynet med et forsonende dødsudtryk, der lå langt fra de knogler og kranier, der tidligere manede om død og forrådnelse. Herefter udviskes gennem 1800-tallet forestillingen om en mellempperiode, hvor man frygtede, at den døde kunne drage andre med over, og hvor han i sørgeåret kom tilbage på særlige tidspunkter. Først, når dette var ovre, overgik omsorgen for den døde til den fælles pleje af de bortgåede på de højtider i året, hvor man ventede de døde, der ellers førte deres eget liv under kirkegårdsjorden, tilbage. Da denne trosramme blev udvisket, mistede overgangen sin betydning. Men indtil da havde frygten for den døde og gengangere gjort liget og alt, hvad det berørte urent; man måtte beskytte sig ved at afskærme det i ligstuen og med et utal af fysiske værn mod hjem søgelse.

Dem, der kom i tættest berøring med liget, var kvinderne, der både vaskede og klædte det. Samtidig var det også dem, der i den ydre adfærd sørgede dybest. Indtil ca. 1850-80 fulgte kvinderne på landet liget indhyllet i kapper, skørter eller forklæder over hovedet eller i fodlange slag, de såkaldte »regenklæder«. Og med det samme dække, hvor de lige kunne skimte ud, sad de på søndagene efter begravelsen foroverbøjede eller knælende for sig på de forreste kirkestole. Ikke alene kunne de være besmittede af ligets urenhed; men i et mandsdomineret samfund bærer kvinderne på en underliggende urenhed – en fare, der er forbundet med, at hun som en fremmed fører noget fra sin fars hus med over i sin ægte-mands hjem. Denne urenhed, der også har rod i Bibelens ord, kommer frem i de kritiske overgange med farlige dobbelte

tilhørsforhold som ved dødsfald, fødsel og menstruation. Derfor måtte kvinden dækkes til, og derfor var hun i sin sørgeskik mere afsondret fra det almindelige liv end mændene. Det var enken, der kunne bære sørgedragt resten af livet, ikke enkemanden. Det meste af denne afskærmning af kvinderne i sørgetiden faldt bort, da den oplyste dødsopfattelse vandt frem. Omkring 1900 mistede begrebet om urenhed og fare ved kvinden sit grundlag, og kun i de øverste kredse om kongehuset adskilte kvinderne sig stadig ved at sørge med slør for ansigtet. I stedet betød kvinders nye adgang til arbejdsmarkedet en større ligestilling, og allerede tidligt i 1900-tallet kunne kvinder tage del som bærere – ligesom de med tiden kan blive præster.

Da man omkring 1800 begyndte at fjerne gravstederne fra kirkebygningen, løsnedes samtidigt forankringen i det fælles trosgrundlag. Op mod 1900 blev troen på et efterliv så anfægtet, at spørgsmålet blev et rent privat anliggende. Under dette ændringsforløb gik reformer af begravelsespladserne som en bølge over hele Europa fra sidst i 1700-årene og frem i 1800-årene. De banebrydende skridt blev taget i Frankrig og snart efter i det habsburgske Østrig-Ungarn samt i Tysklands mange fyrstendømmer. Ideelt skulle kirkegårdene omlægges til tænksomme mindehaver efter romantisk mønster, men i almindelighed blev det kun et ydre skær i form af allé-træer og opretstående monumenter, der slog igennem. Bestemmelserne blev i stedet den nye hygiejniske indsigt, der krævede begravelsespladsen lagt uden for kirken og uden for de stærkt voksende byer, hvor smittefaren allerede var forøget af den tætte bebyggelse. Hygiejnen fordrede en planeret og gennemreguleret begravelsesplads, hvor de ensartede gravsteder i snorlige rækker kunne sikre overholdelsen af gravfreden, og samtidig tilgodeså planen både pladsøkonomien og de nye lighedsideal.

Sydligt og nordligt udsnit af kort over Gelsted Kirkegård på Nordvestfyn, 1817. Her er henholdsvis afmærket fire-mands pladser for sognets husmænd og mod syd seks-mands pladser for gårdmændene. Begge er fordelt på landsbyer, mens sognets fattige har fået rækkebegravelser i det svagt rosa stykke. Tilhører Landsarkivet for Fyn.

I Danmark blev de nye tanker formidlet af den tyskorienterede inderkreds i og omkring regeringen med brødrene Reventlow og A.P. Bernstorff. Som andre af de omfattende reformer omkring 1800 udbredtes de til almuen på landet gennem et hierarki af myndigheder, gennem forordningen af 1805, et ministerielt cirkulære i 1813 og dernæst af bisper, provster og præster samt lokale kirkeejere – som f.eks. Ludwig Reventlow, der på sit gods Brahetrolleborg blandt andre dybtgående reformer også omlagde kirkegården med blomstrende buske før 1800. Selv om eliten kendte de engelske landskabshaver ved selvsyn, blev det i høj grad tyske kirkegårdsplaner, og specielt kirkegården i Dessau fra 1787, som med sin enkle korsform, omkranset af alléer, blev mønster for de danske »assistenskirkegårde«, der blev anlagt uden for byerne efter 1805.

På landet måtte kirkegårdsreguleringerne foregå under hensyn til de hævdvunde rettigheder for ejendomsbegravelser, og mange steder tog de form af en udskiftning af jorden til sognets gårde og husmandssteder, der igen blev fordelt geografisk på de enkelte landsbyer. Til forskel fra gængse antagelser viser hidtil uudnyttede kilder, at de tidligste reguleringer foregik jævnsides med byernes anlæg af assistenskirkegårde. I foregangsområder som Sønderjylland og Fyn skete det fra slutningen af 1700-tallet til ca. 1830. Et par tiår senere, omkring 1850-60, var omlægning og forskønnelse med træer blevet normen på de frugtbare jorde øst for den jyske højderyg. Derimod haltede de udbredte hedegne vest for højderyggen og i Nordjylland, som i havekulturen iøvrigt, endnu et halvt århundrede efter, dvs. til omkring år 1900.

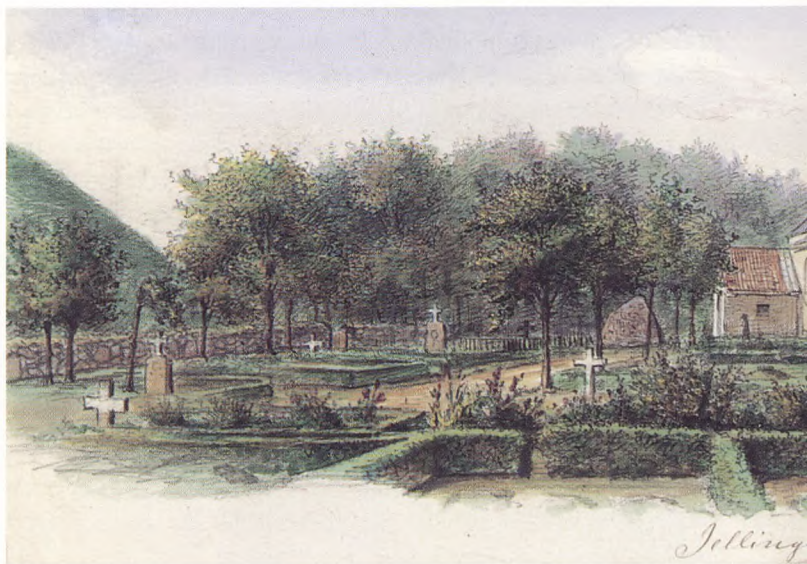
På landet blev idealet om jævnbyrdige rækkebegravelser ligesom i byerne blødt op, så i det mindste ægtefæller fik plads ved siden af hinanden. Gravstederne kunne nu erhverves for en lang årrække, ja til evig tid, kun i fattighjørnet mod nord lå man fortsat på rad og række. Ejendomsgravstedernes størrelse blev et symbol på velstanden, og især i egne som Sønderjylland og Bornholm kunne de nå et kolossalt omfang. I Sønderjylland byggede de nye kirkegårdsplaner ofte videre på ejendomsbegravelser tilbage til 16-1700-årene. Her kom netværket af gravsteder til at afspejle de forskellige brugstørrelser, mens størrelsen blev mere ens i egne, hvor bondens stilling havde været mindre selvstændig eller jorden mere mager.

I de »mørke« egne af Jylland henlå kirkegårdene indtil et stykke op i 1900-tallet græsdede og hvælvet af tuer, uden anden pynt end et par spredte gravminder og ingen eller få forblæste træer. Kirkegårdene i det federe Østdanmark var

derimod med regulering og træplantning omdannet til de dødes mindehaver. Tuerne blev tilklappet som regulære, firkantede eller runde højbede, ofte omkranset af en fast kant eller vækster som buksbom. Jorden blev rensset, drysset med sand og prydet med en rose eller andre blomsterplanter, og der blev rejst et gravminde, gerne af malet træ, støbe- eller smedejern. På landet blev den trofaste kirkelighed afspejlet ved, at traditionen for at sætte kors overalt blev videreført, og den prægede hovedparten af 1800-tallets nye opretstående gravminder. De ældre gravminder, der som gravtræer og rammer strakte sig over hele kistepladsen, blev dog i visse egne først opgivet sidst i 1800-årene. Romantikkens nyklassicistiske formsprog med urner, obelisker, sommerfugle og håndtryk blev overtaget som en ydre form i samspil med traditionelle kristne symboler som tro, håb og kærlighed. Landsbykirkegårdenes jævne gravminder blev indtil slutningen af 1800-tallet udført som en art folkekunst af lokale træhåndværkere eller smede. Deres produktion kunne præge omegnen i et halvt århundrede, som det ses f.eks. i de sydfynske trægravmæler eller på Glud-egnens smedejernsmonumenter. Med den stigende velstand og nogle teknologiske landvindinger i stenhuggeriet trængte stengravminder dernæst op mod år 1900 ud på landsbykirkegårdene. De fulgte i deres klassicistiske stil nøje den europæiske mode, og de vidnede sammen med jernstakitterne om de bedrestillede formåen. Dermed blev gravstederne med deres varierende størrelser og udformning et alsidigt spejl af sognets sociale struktur, af de stadigt skarpere skel og af de nye trosforestillinger.

Magnus Petersen, Jelling Kirkegård 1878. Den er planeret og reguleret, der er plantet træer, og tuegrave-
ne er skrumpet ind til afrundede høje. Der ses flere hegn af hække eller smedejern, og enkelte højere monumenter mellem de lave.

Tilhører Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.

Ved samme tid svandt den gamle overtro om kirkegårdsjorden, og den ret frie færdsel afløses endeligt af en stille ærefrygtighed, hvor plejen af minderne omslutter både gravsten og dødeben med en ny urørlighed.

Hermed er det mønster for kirkegårdsindretning dannet, som har været den kulturelle model i hele 1900-tallet. Det gælder også selv om afgørende nyskabelser som skovkirkegårde, ligbrænding og anonyme fællesgrave kom til. Efter 1922-loven og især i årene 1940-70 gennemgik de fleste landsbykirkegårde udjævnende reguleringer, der med deres fælles hække og begrænsning af gravmindehøjde tilførte stedet en demokratisk, grøn helhed. Den satte ikke alene troens udtryk i skygge, men hele usikkerheden om et efterliv, og da plejen samtidig overgik fra de private til en rationel og standardiseret professionel drift, førte det over i en grusdækket, næsten intetsigende pænhed. Det indadvendte private kom til udtryk i gravsten, hvor f.eks. mor eller far er det eneste udsagn, måske med lidt opmuntrende træk fra hverdagen som et par gråspurve. Fra ca. 1970-80 sås en stigende bevidsthed om sorgarbejdets betydning, hvor kirkegården fik tilført både nye personlige gravmæler og anlæg, hvor blomstring og løvfald anslår et livstema. Dette gik hånd i hånd med en forstærket individualisme med nyreligiøse tendenser.

Et sideordnet tema i fremstillingen af skikkene omkring død og begravelse har været spørgsmålet om egnspræg, og om hvorvidt der findes danske særtræk. Gennemgående har vi i Danmark været ca. 30-50 år forud for vores nærmeste naboer i Tyskland, Norge og Sverige, når det gælder optagelsen af

den nye tids oplyste tanke og skik på landet. Gamle trosbase-
 rede skikke som at holde vågenat med dans, de rituelle skå-
 ller for den døde og megen varselstagning gik i Danmark tid-
 ligt i opløsning. I Tyskland har man f.eks. helt op omkring
 2000 bevaret f.eks. den sorte højtidsfarve og det at sætte den
 nykastede grav op i en høj rektangulær tue med et sort mid-
 lertidigt kors på. Hvordan man kan forklare dette er lidt
 uklart. Mest nærliggende forekommer den folkelige oplys-
 ning, især gennem folkehøjskolerne, som kom til at gå så lyk-
 keligt i spænd med andelstidens opgangstid for landbruget.
 Ser man på kirkegårde, går det væsentligste skel i Europa
 mellem de nordlige protestantiske områder og de centrale og
 sydlige dele, der overvejende er katolske eller ortodokse. Her
 har den ubrudte tradition for forbøn ved gravene med kors,
 vievand, lys og undertiden dødemåltider gjort, at den synlige
 kiste eller sarkofag som den dødes hus er blevet det nødven-

Brejning Kirkegård på Tåsinge, fotograferet 1925 af Georg Georgsen. Selv på de mere velordnede østdanske kirkegårde var stierne mellem rækkerne ofte ikke mere end en fodsbredde, og indhegningen varierede med gravstedejernes smag og formåen. Mange velordnede tuegrave savner stadig et gravmæle. Tilhører Landbohøjskolen.

dige kendemærke. De fungerer ligesom kisteattrapper ved dødsmesser. Gravstederne er formet som stensarkofager, der står i tætte rækker og dækker ofte over familiebegavelser i flere etager under jorden. De findes i mangfoldige varianter, lige fra enkle gravrammer om kistepladsen over småkapeller med flere kister over hinanden til de velkendte etagebebyggelser, hvor hver plads ofte udgør en familiebegavelse; her er benhuse en forudsætning. I de nordiske lande med Nordtyskland bliver normen efter 1800-tallets reguleringer i langt højere grad en jordfæstelse, der dækkes af grønne bede som en personlig mindehave. Den romantiske natur er forbilledet, mens de sydlige kirkegårde tager sig ud som fremmedartede stenhaver – nogle vil sige – ørkener. Som noget typisk for danske kirkegårde i 1900-tallet falder også det tætte net af ensartede grønne hække i øjnene. Dertil kommer forkærligheden for natursten, der har rod i den folkelige nationalromantik.

Undervejs er der gentagne gange blevet peget på et hovedskel mellem det frugtbare Østdanmark og de langt mere konservative hedeegne vest for den jyske højderyg og i det nordlige Jylland. Især på kirkegårdene er der tale om en betragtelig tidsforskydning på næsten hundrede år, før de oplyste reformer slår igennem. I øvrigt er det især øst for højderyggen, at brugen af stillingsbetegnelser vandt fodfæste – måske som en efterklang af ældre tiders udpræget klassesdelte landbosamfund. Vedvarende og tydelige egnspræg fandtes fortrinsvis i velstillede egne som Sønderjylland, Bornholm og Amager, men også på Sydfyn. Særligt udtalt er traditionens sejlivethed i Vestsønderjylland, hvor alt fra varselstagning, bydemænd, sørgedragt til opretholdelse af ejendomsgravsteder og midlertidige trækors holdt ved flere tiår længere end i det øvrige Danmark. Også andre enklaver som Lyø har bevaret en del relikartede træk, som bl.a. brugen af bårklæde. Langs den jyske vestkyst sætter den bidende, saltholdige vind stadig sit tydelige mærke på kirkegårdsindretningen. Velkendte er de hvidmalede beskyttende stakitter om gravstederne, der især karakteriserer de træløse kirkegårde syd for Lemvig. Sammenfattende ændrer disse skel dog ikke på, at hovedmønstret blev dannet i et ensartet forløb. I løbet af 1900-tallet skrumper skellene stort set ind til en fælles afstand mellem land og by.

1. Artiklen er en sammenfatning af min bog: Kragh, Birgitte: *Til jord skal du blive ... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*, Aabenraa 2004, udgivet af Sønderjyllands Amt og Aabenraa Museum. Henvisninger findes heri.